

KUR'ÂN'DA “FAZL” VE TÜREVLERİ'NİN ANLAM ALANI

FARUK ÖZDEMİR*

The Field of Meaning of the Root of “al-Fazl” and its Derivatives in the Qur’an

Abstract: The Qur’an was sent for the humankind to be understood. That is merely possible by understanding its words accurately. So, it is not possible to comprehend the Qur’an correctly without knowing the words used in the Qur’an exactly. The infinitive of the “al-fazl” and its derivatives are among the words used in the Qur’an and should be understood. In this study, the infinitive of “al-fazl” and its derivatives which are used in the Qur’an investigated. Firstly, it is dwelt on the etymological root of the word and its meanings at the general dictionaries. Secondly considering the works like that “al-wucuh and al-nazâir” it is studied according to the usages of the word’s and its derivatives’ various meanings/aspect in the Qur’anic lexicons. Then, the nouns and the

* Yrd. Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir ABD
[fozdemir@sinop.edu.tr]

verbs derived from this infinitive and cited in the Qur'an have been examined by taking into account where they are used. Additionally the meaning relations of "al-fazl" with other words like "al-afw", "al-ziyada" and "al-naks" have been analysed.

Key Words: Qur'an, al-fazl, discipline of al-wucuh and al-nazâir, al-afw, al-ziyada, al-naks, exegesis.

Öz: Kur'ân-ı Kerîm insanların anlaması için gönderilmiştir. Bu ise ancak onun kelimelerini iyi bir şekilde anlamakla mümkün olur. Bu sebeple Kur'ân'da yer alan kelimeler tam olarak bilinmeden Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılması mümkün değildir. "Fazl" mastarı ve müştakları da Kur'ân'da kullanılan ve anlaşılması gereken kelimelerdendir. İşte bu makalede Kur'ân'da yer alan "fazl" kökü ve türevleri inceleme konusu yapılmıştır. Önce kelimenin etimolojik kökeni ve genel sözlüklerdeki anlamları üzerinde durulmuş ardından "el-vücûh ve'n-nezâir" tarzı eserler dikkate alınarak kelimenin ve türevlerinin çeşitli âyetlerdeki kullanımlarına göre taşıdığı farklı anlamlar/vecihler incelenmiştir. Daha sonra bu mastardan gelen ve Kur'ân'da zikredilen isim ve fiiller, geçtiği yerler göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Ayrıca "fazl" mastarının "afv", "ziyâde" ve "naks" gibi diğer kelimelerle olan anlam ilişkileri tahlil edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kur'ân, fazl, el-vücûh ve'n-nezâir ilmi, afv, ziyâde, naks, tefsir.

Giriş

Kur'ân'ın hidayetinden müstefit olabilmek, onun gayesine uygun şekilde anlaşılmasını gerekli kılmaktadır. Bu ise Kur'ân lafızlarının doğru anlaşılması ile gerçekleşebilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'da zikredilen sözcükler sağlıklı olarak bilinmeden onun anlaşılması mümkün görünmemektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in bünyesinde yer alan bazı kelimeler farklı anlamlarda kullanılabilirken muhtelif sözcüklerin aynı manayı ifade ettikleri de

vakidir. Bu durum esasen Kur'ân ilimlerinden "el-vücûh ve'n-nezâir"¹ veya "el-eşbâh ve'n-nezâir" kapsamına girmektedir. F-z-l (ف-ض-ل) kökünden bir *mastar* olan *fazl* (فَضْلٌ) ve muhtelif türevleri de *vücûh* kapsamına giren ve bağlamına (context) göre birden fazla anlam ihtiva eden sözcüklerdendir.

Biz de bu makalede ilk önce yer aldığı bağlama göre Kur'ân'da hangi anlamlar içerdiği ele alınmamış olan² ve Kur'ân'ın çok anlamlı lafızlarından olan *fazl* (فَضْلٌ) *mastarı* ve farklı müştaklarının etimolojik tahlili yapılacaktır. Sonra "el-vücûh ve'n-nezâir" tarzı Kur'ân lügatlerinde mezkûr sözcüğün bağlamına göre ihtiva ettiği vecihler belirtilecek, ardından *fazl* (فَضْلٌ) ve müştaklarının Kur'ân'daki kullanım biçimleri ve siyak-sibaka göre kazandığı farklı manaları tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca İzutsu'nun "kelimeler Kur'ân'da birbirinden ayrı, yalın halde

¹ Geniş bilgi için bk., Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru't-Turâs, Kâhire ts., c. I, s. 102; Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Itkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk.: Şuayb el-Arnaûd, Müessesetü'r-Risâle, 1. bs., Beyrut-Lübân 1429/2007, c. I, s. 301; Mehmet Okuyan, *Kur'ân'da Vücûh ve Nezâir: Çok Anlamlı Kavramlar, Kelimeler ve Edatlar*, Etüt Yay., Samsun 2001, s. 29-30; Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. el-Cevzî, *Nüzhetu'l-'ayuni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk.: Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râdî, Müessesetü'r-Risâle, 3. bs., Beyrut 1407/1987, s. 46-47; Süleymân b. Sâlih el-Karâvî, *el-Vücûh ve'n-nezâir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. bs., Riyâd 1410/1990, s. 12-13.

² "Kur'ân'da "Fazl" Kavramı" adlı bir yüksek lisans tezinin "fazl kavramının semantik analizi" başlıklı birinci bölümünde ilgili sözcüğün lügavî anlamlarına değinilmiş ancak "anlamlarına göre hadislerde "fazl" kavramı", "Kur'ân'da "fazl" kökünden müştak kelimeler", "Arapça divanlarda "fazl" kavramı", "Türkçe sözlüklerde "fazl" kavramı", "Türkçe Kur'ân meallerinde "fazl" kavramı", "fazl" ile ilgili diğer kavramlar" isimli alt başlıklar altında mezkûr kavrama ilişkin hiçbir Kur'ân tefsirine ve müfessirlerin kavramla ilgili görüşlerine yer verilmemesi ve sadece "fazl" sözcüğünün yer aldığı âyetlerin meallerinin zikredilerek geçiştirilmesi önemli bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir. Biz bu makalede hem genel lügatler, hem Kur'ân sözlükleri ve hem de muhtelif tefsirlerde müfessirlerin "fazl" kavramına yer aldıkları bağlama göre ne gibi anlam verdiklerine değinmek suretiyle Kur'ân'daki bir kelimenin biraz daha iyi anlaşılmasına bir nebze olsun katkıda bulunmak istiyoruz. (Bahsi geçen tez için bk., Halime Karabulut, "Kur'ân'da "Fazl" Kavramı", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006); Ayrıca aynı ismi taşıyan bir yüksek tezi makalemizi kaleme aldığımız sıralarda devam etmektedir (Bk., Ali Tos, "Kur'ân'da "Fazl" Kavramı" (*Devam Etmekte Olan Yüksek Lisans Tezi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü)).

bulunmazlar, her birinin ötekiyle yakın ilişkisi vardır. Bu kelimeler, somut anlamlarını, birbiriyle olan bu ilişki sisteminden alırlar. Kelimelere özel anlamlar kazandıran bu sistem içerisindeki kelime ilişkilerini gözden uzak tutmamalıyız”³ sözünde ifade ettiği gibi *fazl* (فَضْلٌ) *mastarı* ve çeşitli türevlerinin anlam örgüsünü tespit gayesiyle kendisiyle anlamdaş ve zıt anlamlılık ilişkisine sahip *afv*, *ziyâde* ve *naks* gibi kelimelere değinilerek karşılaştırma yapılacaktır.

1. F-z-İ Kökünün Etimolojik Yapısı

F-z-İ (ف-ض-ل) kökünden *fazl* (فَضْلٌ) *mastarı* “fazlalık, ziyade, normalin üstündeki artış” (زِيَادَةٌ)⁴ demektir ve “eksiklik ve azalma” (نَقْصٌ - نَقِصَةٌ)’nın zıddıdır.⁵ el-Münâvî (1031/1622) *et-Tevkîf* adlı eserinde *fazl*, ihşanda bulunmanın sebepsiz yere devam etmesidir, demektedir.⁶

172
OMÜİFD

Fazl (فَضْلٌ) yani fazlalık iki kısma ayrılır: 1- Övülmüş, iyi olan; ilim ve hilmin fazla olması gibi. 2- Yerilmiş, kötü olan; olması gerekenden fazla kızmak gibi. *Fazl* (فَضْلٌ) formu daha çok iyi şeyler için; *fuzûl* (فُضُولٌ) formu ise daha çok kötü şeyler için kullanılır. *Fazl* (فَضْلٌ) iki şeyden birinin diğ-

³ Toshihiko İzutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, çev.: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Nşr., İstanbul ts., s. 18-19.

⁴ Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Makâyîsu’l-luga*, thk.: Abdu’s-Selâm Muhammed Hârûn, Dâru’l-Fikr yy., ts., c. IV, s. 508; Ebu’l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi’l-Kur’ân*, Mektebetü Nazâr Mustafâ el-Bâz, yy., ts., c. II, s. 493.

⁵ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu’l-luga ve sıhâhu’l-Arabiyye*, thk.: Ahmed Abdu’l-Gafûr Attâr, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 3. bs., Beyrut 1404/1984, c. V, s. 1791; Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtâru’s-sihâh*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1986, s. 212; Ebu’l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, thk.: Emîn Muhammed Abdulvehhâb ve Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî, Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-Arabî, 3. bs., Beyrût- Lübnân 1419/1999, c. X, s. 280; Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheretu’l-luga*, Remzî Münîr Ba’lebekî, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrût-Lübnân 1987, c. II, s. 907; Mecdü’d-Dîn Muhammed b. Ya’kûb el-Firûzâbâdî eş-Şîrâzî, *el-Kâmûsu’l-muhîd*, el-Hey’etü’l-Mısıriyye el-Âme li’l-Kütüb, yy., 1398/1978, c. IV, s. 30; Seyyid Muhammed Murtaşâ el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, thk.: Abdul’alîm et-Tahâvî, Matbaatu Hukûmeti’l-Kuveyt 1400/1980, c. XXX, s. 171.

⁶ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, c. XXX, s. 171.

rinden fazla/üstün oluşuyla ilgili kullanıldığında üç şekilde olur: 1- Cins açısından fazlalık/üstünlük: Hayvan cinsinin bitki cinsinden üstünlüğü gibi. 2- Nevi açısından fazlalık/üstünlük: İnsanın, kendisi dışındaki hayvanlardan üstünlüğü gibi. (وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ ... وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا) "Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık... Yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık"⁷ âyeti bu anlamdadır. 3- Zat açısından olan fazlalık/üstünlük: Bir adamın başka birinden üstün olması gibi. İlk iki üstünlük çeşidi cevherle alakalıdır. Onlarda eksik olanın bunu gidermesi ve üstünlük kazanması mümkün değildir. Mesela at ve merkebin insana özgü olan üstünlüğü elde etmesi mümkün değildir. Üçüncü üstünlük çeşidi ise bazen arazla ilgili olmaktadır ki onu elde etmenin yolu bulunabilir. (وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ) "Allah, rızık yönünden bir kısmınızı diğerlerinden üstün kıldı"⁸ âyetinde zikredilen üstünlük bu çeşit üstünlüğe işaret etmektedir. Yani mal, makam, kabiliyet ve güç bakımından farklı meziyetler verdi demektir. Ayrıca herhangi bir zorlama olmadan verilen bağışa da *fazl* (فَضْلٌ) denmektedir. (وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ) "Allah'tan lütfunu isteyiniz"⁹ ve (ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ) "Bu, Allah'ın lütfudur. Onu dilediğine verir"¹⁰ âyetleri ise her üç fazilet çeşidini de kapsamaktadır.¹¹

Fazl (فَضْلٌ)'ın cemisi *fuzûl* (فُضُولٌ) şeklindedir.¹² *Fazl* (فَضْلٌ), sülâsî 1. baktan *fazala-yefzulu* (فَضَلَ - يُفْضِلُ) ve 4. baktan *fazile-yefzalu* (فَضِلَ - يُفْضِلُ) fiillerinin *mastar*dır. Ayrıca *fazile-yefzulu* (فَضِلَ - يُفْضِلُ) şeklinde de çekimlenebileceği rivayet edilmekte, fakat bu şazdır. Yani altı sülâsî bab içerisinde yoktur.¹³ Lihyânî (v. 210/835) bunların hepsinin aynı anlamda olduklarını söylemektedir¹⁴ fakat İbn Sîde (v. 458/1066) üç farklı babın

⁷ İsrâ 17/70.

⁸ Nahl 16/71.

⁹ Nisâ 4/32.

¹⁰ Mâide 5/54; Hadîd 57/21; Cum'a 62/4.

¹¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, c. II, s. 493; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. XXX, s. 171.

¹² İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luga*, c. II, s. 907; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, thk.: Ahmed Abdul'alîm el-Berdûnî, ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts., c. XII, s. 41; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. X, s. 280.

¹³ Cevherî, *es-Sihâh*, c. V, s. 1791; Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, c. XII, s. 40.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. X, s. 281.

“artmak, çoğalmak” anlamında olduklarını belirttikten sonra bunlar içerisinde sadece 1. babtan *fazala-yefzulu* (فَضْلٌ - يُفْضِلُ) fiilinin “faziletli, şerefli, üstün olmak” anlamını ihtiva ettiğini ifade etmektedir.¹⁵ *Fazala-yefzulu* (فَضْلٌ - يُفْضِلُ) fiili “galip gelmek, birisine geçmek” anlamını da içermektedir. Nitekim bir kimse başka birine galip olup üstün geldiğinde bu durum (فَضْلٌ فَلَانٌ عَلَى فَلَانٍ) şeklinde ifade edilmektedir.¹⁶

F-z-l (ل-ض-ل) kökünden *fâzil* (فَاضِلٌ) ism-i fâildir ve “fazilet sahibi, erdemli, üstün” anlamındadır.¹⁷ (مَالٌ فَلَانٍ فَاضِلٌ) “Filanın malı çoktur” anlamındaki bu isim cümlesinde yer alan *fâzil* (فَاضِلٌ) bu bağlamda “çok” anlamını ihtiva etmektedir.¹⁸ *Fazzâl* (فَضَّالٌ) ve *mufazzal* (مُفَضَّلٌ) ise “çok faziletli, erdemli, hayrı, cömertliği, iyiliği çok” demektir.¹⁹ *Mefzûl* (مَفْضُولٌ) ise sülâsî babdan ism-i mef’ûldür ve “mağlup, yenilmiş” anlamındadır.²⁰

F-z-l (ل-ض-ل) kökünden müştak olan ve *if’âl* vezninden *efzale-yufzilu-izfâl* (إِفْضَالٌ - يُفْضِلُ - أَفْضَلٌ) “ihsanda bulunmak, iyilik yapmak” (الإِحْسَانُ) anlamındadır.²¹ Nitekim bir kimse başka birine ihsanda bulunduğu zaman (أَفْضَلُ فَلَانٌ عَلَى فَلَانٍ) demek suretiyle *if’âl* vezninden *efzale* (أَفْضَلٌ) fiili kullanılmaktadır.²² Bu vezinden *mufzil* (مُفْضِلٌ) sözcüğü ism-i fâil formundadır ve “ihsanda bulunan” manasındadır.²³ *Tefa’ul* vezninden *tefazzale* (تَفَضَّلَ) fiilinin bir anlamı da tıpkı *efzale* (أَفْضَلٌ) gibi “ihsanda bulunmak, iyilik yapmak” manasındadır.²⁴ *İf’âl* vezninden *efzale* (أَفْضَلٌ) fiili *min* (مِنْ) harfi cerri ile kullanıldığında “terk etmek, bırakmak” manasını havidir. Mesela

¹⁵ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, c. XXX, s. 172.

¹⁶ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-ayn*, thk.: Abdu’l-Hamîd Hindâvî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût-Lübân 1424/2003, c. III, s. 326; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. X, s. 281.

¹⁷ Ezherî, *Tehzîbu’l-luga*, c. XII, s. 41; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. X, s. 280.

¹⁸ Ebu’l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemaşerî, *Esâsu’l-belâğa*, thk.: Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sûd, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. bs., Beyrût-Lübân 1419/1998, c. II, s. 26.

¹⁹ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, c. XXX, s. 172; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. X, s. 280.

²⁰ Zemaşerî, *Esâsu’l-belâğa*, c. II, s. 26; Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, c. XXX, s. 179.

²¹ İbn Fâris, *Makâyîsu’l-luga*, c. IV, s. 508; Cevherî, *es-Sihâh*, c. V, s. 1791.

²² Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-ayn*, c. III, s. 327; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. X, s. 280.

²³ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luga*, c. II, s. 907.

²⁴ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, c. XXX, s. 173; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. X, s. 280.

bir kimse yemek vb.nin bir kısmını yemeyip bıraktığında (أَفْضَلُ فُلَانٍ مِنْ) (الطَّعَامِ وَ غَيْرِهِ) denilmektedir.²⁵ *Efzale* (أَفْضَلُ) fiili 'alâ (على) ve fî (في) harf-i cerle-riyle birlikte "birisini bir şeyde geçmek, aşmak" manasına gelmektedir. Örneğin bir kimse soy ve şerefte diğerini geçtiğinde bu durum (أَفْضَلُ عَلَيْهِ) (فِي الْحَسَبِ) şeklinde *efzale* (أَفْضَلُ) ile ifade edilmektedir.²⁶

Yukarıda "ihsanda bulunmak, iyilik yapmak" anlamına geldiği zik-redilen *tefa'ul* vezninden *tefazzele* (تَفَضَّلَ) fiili 'alâ (على) ile "üstünlük iddia etmek, üstünlük taslamak" demektir. (يُرِيدُ أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ) "Size üstün gelmek istiyor"²⁷ âyetindeki *tefazzele* (تَفَضَّلَ) fiili bu anlamdadır.²⁸ Yani mertebe ve sosyal konum bakımından üstünlüğün kendisinin olmasını istiyor, demektir.²⁹

F-z-l (ف-ض-ل) kökünün *mufâ'ale* veznine girmiş formu *fâzale* (فَاضَلَ) "birisi ile fazilet, üstünlük yarışına girmek" manasını içermektedir. Mese-la (فَاضَلَنِي فَفَضَلْتُهُ) "benimle üstünlük yarışına girdi de ona galip geldim" cümlesindeki *fâzale* (فَاضَلَ) bu anlamdadır.³⁰ *Tef'îl* vezninden *fazzale-yufazzilu-tafzîl* (فَضَّلَ - يُفَضِّلُ - تَفَضَّلَ) "üstün tutmak" anlamındadır.³¹

F-z-l (ف-ض-ل) kökünün türevlerinden isim olan *el-fazlatu* (الْفَضْلَةُ) ve *el-fuzâlatu* (الْفَضَالَةُ) "bir şeyden arta kalan" manasındadır.³² *Fazl* (فَضْلٌ)'ın bir anlamı da "bir şeyden arta kalan" demektir. Rasûlullah (s)'ın (لَا يُنْعَمُ فَضْلًا) (المَاءِ) "*Suyun fazlası (başkasından) esirgenemez!*"³³ buyurduğu bu hadisteki

²⁵ Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, c. XII, s. 40; Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. III, s. 327.

²⁶ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. XXX, s. 173; Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, c. II, s. 27.

²⁷ Mü'minûn 23/24.

²⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. III, s. 327; Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, c. XII, s. 39-40.

²⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. III, s. 327; İbn Fâris, *Makâyîsu'l-luga*, c. IV, s. 508.

³⁰ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. XXX, s. 173; İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luga*, c. II, s. 907.

³¹ Cevherî, *es-Sihâh*, c. V, s. 1791; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. X, s. 280.

³² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. III, s. 326; Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, c. XII, s. 39.

³³ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hiyel", 5, Çağrı Yay., 2. bs., İstanbul 1412/1992; Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, "Büyü", 60, Çağrı Yay., 2. bs., İstanbul 1992; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevde et-Tirmizî, *es-Sünen*, "Büyü", 44, İstanbul 1412/1992; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid b. Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, "Ruhûn", 19, Çağrı Yay., İstanbul 1992; Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Mûsâ Ebû Bekir el-Beyhakî, *es-Sünenü's-suğrâ*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1422/2001, c. V,

fazl (فَضْلٌ) sözcüğü bu anlamdadır.³⁴ Bu kökten müştak olan *el-fazîlet* (الْفَضِيلَةُ) “fazilette yani üstünlükte yüksek derece”³⁵, *mifzâl* (مِفْضَالٌ) ve müennesi *mifzâle* (مِفْضَالَةٌ) “hayrı, iyiliği çok, çok cömert” gibi anlamları ihtiva etmektedir.³⁶ (نَزَى الْجِهَادَ أَفْضَلَ الْعَمَلِ) “*Cihadı en üstün amel görüyoruz*”³⁷ hadisindeki (أَفْضَلٌ) kelimesi “en üstün, en faziletli” anlamında ve ism-i tafdîl formunda gelmektedir.

Fazl (فَضْلٌ) *mastarı* da dâhil olmak üzere f-z-l (ف-ض-ل) kökü ve müştakları ilk dönem Arapça lügatlerde yer aldıkları bağlamlara göre “fazlalık, ziyade, normalin üstündeki artış”; “ihsanda bulunmanın sebepsiz yere devam etmesi”; “artmak, çoğalmak”; “faziletli, şerefli, üstün olmak”; “galip gelmek, birisine geçmek”; “fazilet sahibi, erdemli, üstün”; “çok”; “çok faziletli, hayrı, cömertliği, iyiliği çok”; “ihsanda bulunmak, iyilik yapmak”; “ihsanda bulunan”; “terk etmek, bırakmak”; “birisini bir şeyde geçmek, aşmak”; “üstünlük iddia etmek, üstünlük taslamak”; “birisi ile fazilet, üstünlük yarışına girmek”; “üstün tutmak”; “bir şeyden arta kalan”; “fazilette, üstünlükte yüksek derece”; “hayrı çok, çok cömert” ve “en üstün, en faziletli” gibi muhtelif anlamlarda kullanılmaktadır.

2. Kur’ân Lügatlerinde F-z-l Kökü ve Müştakları

Fazl (فَضْلٌ) *mastarı* ve diğer müştakları Kur’ân’da yer alan çok anlamlı kelimelerdendir. Mezkûr *mastar* ve türevleri hem “el-vücûh ve’n-nezâir”

s. 455; a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk.: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mektebetü Dâru'l-Bâz, Mekke 1414/1994, c. VI, s. 151, 152; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed İbn Hanbel*, thk.: Şu'ayb el-Arnaûd vd., Müessesetu'r-Risâle, 2. bs., yy., 1420/1999, c. XII, s. 276; c. XIII, s. 447; Benzer rivayet için bk., Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Musâkât”, 37 (4007), Kâhire 1407/1987.

³⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. X, s. 281; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. XXX, s. 174.

³⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. III, s. 326; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. X, s. 280.

³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. X, s. 281; Cevherî, *es-Sihâh*, c. V, s. 1791; Zemaşşerî, *Esâsu'l-belâğa*, c. II, s. 27; F-z-l (ف-ض-ل) kökünün diğer manaları ve muhtelif müştakları hakkında geniş bilgi için bk., Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. III, s. 326-327; İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, c. II, s. 907; Zemaşşerî, *Esâsu'l-belâğa*, c. II, s. 26-27; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. X, s. 280-282.

³⁷ Buhârî, “Hacc”, 4; “Cihâd”, 1; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, c. IX, s. 21.

hem de "Garîbu'l-Kur'ân"³⁸ kapsamına girmesi hasebiyle bu alanla ilgili eserlerde ilgili sözcüğün hangi anlamları ihtiva ettiğine kısaca yer vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Kur'ân sözlüğü müellifi Hârûn b. Mûsâ el-Kârî (v. 170/786) de *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli eserinde *fazl* (فَضْلٌ) *mastarının* "İslâm", "nübüvvet", "cennetteki rızık", "dünyada verilen rızık", "verilen sadakanın yerini tutacak şey", "minnet, lütuf" ve "cennet" olmak üzere Kur'ân'da yedi veçhinin olduğu belirtmektedir.³⁹

Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmeğânî (v. 478/1085) de tıpkı Hârûn b. Mûsâ (v. 170/786) gibi *fazl* (فَضْلٌ) *mastarının* "İslâm", "nübüvvet", "cennetteki rızık", "dünyada verilen rızık", "verilen sadakanın yerini tutacak şey", "minnet, lütuf" ve "cennet" olmak üzere Kur'ân'da yedi veçhinin olduğu belirtmektedir.⁴⁰

Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (v. 597/1201) de yukarıdaki zikredilen vecihlere ilaveten *fazl* (فَضْلٌ) *mastarının* Kur'ân'da bağlamına göre "(günahu cezalandırmaktan) vazgeçmek" anlamını da içerdiğini kaydederek sekiz vecihten bahsetmektedir.⁴¹

Hicrî beşinci yüzyıl Kur'ân lügati müellifi Ebû Abdurrahmân en-Neysâbüri (v. 430/1039) ise *fazl* (فَضْلٌ) *mastarına* ilişkin olarak en fazla vecih kaydetmektedir. O, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eserinde *fazl* (فَضْلٌ)

³⁸ Geniş bilgi için bk., Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Umde fi garîbi'l-Kur'ân*, şrh.: Yûsuf Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Müessesetü'r-Risâle, 1. bs., Beyrût 1401/1981, s. 13-15; Muhammed et-Tuncî, *el-Mu'cemu'l-mufassal fi tefsiri garîbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., yy., 1424/2003, s. 5-6.

³⁹ Bk., Hârûn b. Mûsâ el-Kârî, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk.: Hâtim Sâlih ez-Zâmin, Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İlâm Dâiretu'l-Âsâr ve't-Türâs, Bağdat 1409/1988, s. 128-129.

⁴⁰ Bk., Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmeğânî, *Kâmûsu'l-Kur'ân: Islâhu'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk.: Abdulazîz Seyyidu'l-Ehl, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. bs., Beyrût 1983, s. 361-362; a.mlf., *el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi Kitâbillâhi'l-azîz*, thk.: Arabî Abdu'l-Hamîd Alî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût-Lübânân ts., s. 366-367.

⁴¹ İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir*, s. 471-473.

mastarının yukarıda yer verilen “İslâm”, “nübüvvet”, “cennette rızık”, “dünyada rızık”, “verilen sadakanın yerini tutacak şey”, “minnet, lütuף” ve “cennet” anlamlarının yanı sıra “ticaret”, zenginlik”, “Kur’ân”, “bağış” ve “dereceler” gibi manalar da içerdiğini belirterek toplam on iki vecih zikretmektedir.⁴²

“Vücûh ve nezâir” ilmine ilişki olarak Türkçe olarak kaleme aldığı eserinde Mehmet Okuyan *fazl* (فَضْلٌ) *mastarının* Kur’ân’da “İslâm”, “peygamberlik”, “dünyada verilen rızık”, “cennetteki rızık”, “cennet” ve “lütuף, nimet” gibi altı farklı anlam ihtiva ettiğini belirtmektedir.⁴³

3. Kur’ân’da F-z-l Kökü ve Türevlerinin Kullanımı

Fazl (فَضْلٌ) *mastarı* ve diğer müştakları Kur’ân-ı Kerîm’de toplam 104 defa zikredilmekte, bunlardan 19 tanesi *tef’îl* vezninden *fazzale* (فَضَّلَ), bir tanesi *tefa’ul* babından *tefazzale* (تَفَضَّلَ) fiilinin değişik siygaları ve 84 tanesi de *fazl* (فَضْلٌ) *mastarı* olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴ F-z-l (ف-ض-ل) kökü ve türevlerinin Kur’ân’da farklı formlarda ve muhtelif bağlamlarda (context) kazandığı manaları dokuz (9) grupta ele alabiliriz.

3.1. İslâm

F-z-l (ف-ض-ل) kökünden bir *mastar* olan *fazl* (فَضْلٌ) Kur’ân’da yer aldığı bağlama göre “İslâm” anlamında kullanılmaktadır. Kelimenin bu anlamlarına şu âyetleri misal olarak sunabiliriz:

1. وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ قُلْ إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ أَنْ يُؤْتَىٰ أَحَدٌ مِّثْلَ مَا أُوتِيْتُمْ أَوْ يُحَاجُّوْكُمْ عِنْدَ . (Ehl-i kitaptan bir gurup) ve kendi dininize uyanlardan başkasına inanmayın” (dediler). De ki: “Şüphesiz doğru yol, Al-

⁴² Bk., Ebû Abdurrahmân İsmâîl b. Ahmed ed-Darîr el-Hîrî en-Neysâbüri, *Vücûhu’l-Kur’âni’l-azîm*, thk.: Fâtıma Yûsuf el-Hıyamî, Dâru’s-Sakâ li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1. bs., Dimeşk 1996, s. 252-253.

⁴³ Okuyan, *Kur’ân’da Vücûh ve Nezâir*, s. 334-336.

⁴⁴ Bk., Muhammed Fuâd Abdu’l-Bâkî, *el-Mu’cemu’l-müfehres li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Çağrı Yay., İstanbul 1411/1990, s. 521-522.

lah'ın yoludur." (Onlar kendi aralarında): "Size verilenin benzerinin hiçbir kimseye verilmiş olduğuna yahut Rabbinizin huzurunda sizin aleyhinize deliller getireceklerine" (de inanmayın dediler). De ki: "Fazl Allah'ın elindedir, onu dilediğine verir."⁴⁵

Katâde (v.117/735) ve Süddî (v.127/745)'den nakledildiğine göre Yahudilerden bir grup aralarında istişare ederek şöyle demişlerdir: Kendi dininize uyanlardan başkasına inanmayın. Sizin dininize inananlar dışın-da sakın kimseye güvenip de sır vermeyin. Yanınızda olan şeyleri Müslümanlara göstermeyin. Olur ki ona inanırlar da bunları, size karşı kullanırlar. Size verilenin bir benzerinin de birine verildiğini veya Rabbinizin katında size delil gösterecekleri bir şeyi açıklamayın. Sizdeki bilgileri Müslümanlara göstermeyin. Bunları sizden öğrenirler de sizinle eşit olurlar. Hatta bütün güçleriyle bunlara iman edeceklerinden sizden üstün bile olurlar. Ya da Allah katında sizin aleyhinize bunları delil olarak kullanırlar. Böylece bu ilimler hem dünyada hem de âhirette aleyhinize delil ve hüccet oluverir. Onların bu tutumlarına karşı Allah da doğru yolun kendi yolu, fazlın da kendi kudretinde olduğunu ve onu dilediğine verebileceğini belirtmektedir.⁴⁶

Muhtevası bu şekilde olan âyette yer alan *el-fazl* (الفضل) sözcüğüne İbn Cüreyc (v.150/767) "İslâm"⁴⁷, İbn Abbâs (v.68/687) ve Semerkandî

⁴⁵ Âl-i imrân 3/73.

⁴⁶ İmâddu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk.: Mustafâ es-Seyyid Muhammed vd., Mektebetu'l-Evlâd eş-Şeyh li't-Turâs, 1. bs., Kâhire 1421/2000, c. III, s. 88-89; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*, thk.: Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türki, Dâru Hicr, 1. bs., Kâhire 1422/2001, c. V, s. 500-506; Celâluddîn es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk.: Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türki, Merkezu Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1. bs., Kâhire 1424/2003, c. III, s. 626-627; Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd el-Bagavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, thk.: Muhammed Abdullâh en-Nemir vd., Dâru Tayyibe, 1. bs., Riyâd 1409, c. II, s. 54-55.

⁴⁷ Ebu'l-Velîd Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc, *Tefsîru İbn Cüreyc*, nşr.: Alî Hasan Abdülganî, Mektebetu't-Turâsî'l-İslâmî, 1. bs., Kâhire 1413/1992, s. 75; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. V, s. 506.

(v.373/983) “nübüvvet, kitap ve hidayet”⁴⁸, Zemahşerî (v.538/1144) ve Neseî (v.710/1309) “hidayet ve muvaffâkiyet”⁴⁹, Râzî (v.606/1209) “risâlet”⁵⁰, Ebû Hayyân (v.745/1344) “nübüvvet”⁵¹, Muhammed Ebû Zehre (v.1394/1974) “hidayet”⁵², Zeccâc (v.311/922) “nübüvvet ve hidayet”⁵³ anlamını vermektedir.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَشِفَاء لِّمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ * قُلْ (2.)
 (يُفَضِّلُ اللهُ وَيَرْحَمُهُ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا)
 “Ey insanlar! Size Rabbinizden bir öğüt, gönüllerdekine bir şifa, müminler için bir hidayet ve rahmet gelmiştir. De ki: Ancak Allah’ın fazlı ve rahmetiyle, işte bunlarla sevinsinler.”⁵⁴

Bu âyetlerin ilkinde bütün insanlara Allah’tan bir öğüt, şifa, mü’minler için de hidayet ve rahmet geldiği zikredildikten sonra Allah’ın fazlı ve rahmetinden bahsedilmektedir. Fakat Allah’ın fazlı ve rahmetiyle ne kastedildiği konusunda muhtelif yorumlar yapılmaktadır. Bunları dokuz madde halinde şöyle sıralayabiliriz:

1- Fazl (فَضْل) “İslâm”, rahmet (رَحْمَةٌ) “Kur’ân”dır. Bu yorumu İbn Ebî Talha, İbn Abbâs (68/687)’tan rivayet etmektedir. Katâde (117/735) de bu görüştedir. Hasan el-Basrî (110/728) ve Mücâhid (102/721)’in de bu görüş-

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Dâru İbn Hazm, 1. bs., Beyrût-Lübân 1423/2002, s. 203; Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, thk.: Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrût-Lübân 1413/1993, c. I, s. 277.

⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidü't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, thk.: Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz, Mektebetu'l-Abikân, 1. bs., Riyâd 1418/1998, c. I, s. 570; Ebu'l-Berakât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk.: Yusuf Ali Bedevî, Dâru'l-Kelîmu't-Tayyib, 1. bs., Beyrût 1419/1998, c. I, s. 265.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fâhru'd-Dîn er-Râzî, *Tefsîru'l-fahru'r-Râzî: et-Tefsîru'l-kebîr, Mefâtîhu'l-gayb*, Dâru'l-Fikr, 1. bs., Lübnan-Beyrût 1401/1981, c. VIII, s. 109.

⁵¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîd*, thk.: Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Mu'avvaz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrût-Lübân 1413/1993, c. II, s. 521.

⁵² Muhammed Ebû Zehre, *Zehretu't-tefâsîr*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire ts., c. III, s. 1276.

⁵³ Ebû İshak İbrahim b. es-Sirrî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbu*, thk.: Abdulcelîl Abduh Şilbî, Âlimu'l-Kütüb, 1. bs., Beyrût 1408/1998, c. I, s. 431.

⁵⁴ Yûnus 10/57-58.

te olduğu kaydedilmektedir.⁵⁵ 2- *Fazl* (فَضْل) “Kur’ân”, *rahmet* (رَحْمَةٌ) ise “Allah’ın onları Kur’ân ehlerinden kılması”dır. Bunu el-Avfî, İbn Abbâs (68/687)’tan rivayet etmektedir. Ebû Saîd el-Hudrî (74/693-94) de bu anlamı vermektedir.⁵⁶ Enes b. Mâlik (93/711-12)’ten rivayet edildiğine göre Rasûlullâh (s) şöyle buyurmaktadır: Allah’ın *fazlı* “Kur’ân”, *rahmet* (رَحْمَةٌ) ise “sizi Kur’ân ehlerinden kılmasıdır.”⁵⁷ 3- *Fazl* (فَضْل) “ilim”, *rahmet* (رَحْمَةٌ) “Hz. Muhammed (s)” dir. Bunu Dahhâk (105/723) İbn Abbâs (68/687)’tan rivayet etmektedir.⁵⁸ 4- İbn Ömer (73/692)’den nakledildiğine göre *fazl* (فَضْل) “İslâm”, *rahmet* (رَحْمَةٌ) ise “Allah’ın onu kalplerde tezyin etmesi”dir.⁵⁹ 5- Dahhâk (105/723), Zeyd b. Eslem (136/754), onun oğlu ve Mukâtil (150/767)’e göre *fazl* (فَضْل)’dan maksat “Kur’ân”, *rahmet* (رَحْمَةٌ) ise “İslâm”dır.⁶⁰ 6- *Fazl* (فَضْل) ve *rahmet* (رَحْمَةٌ) sözcükleriyle burada “Kur’ân” kastedilmektedir. Bu anlam Mücâhid (103/721)’den nakledilmektedir. Zeccâc (311/922) da bunu tercih etmektedir.⁶¹ 7- *Fazl* (فَضْل) “Kur’ân”, *rahmet* (رَحْمَةٌ) “sünnet”tir. Bunu Hâlid b. Ma’dân (103/721) söylemektedir.⁶² 8- *Fazl* (فَضْل) “tevfik, muvaffâkiyet”, *rahmet* (رَحْمَةٌ) “ısmet, masumiyet” de-

⁵⁵ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 629; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. XII, s. 196, 197; Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, c. II, s. 102; Ebû Muhammed Abdilhakk b. Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharreru’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, thk.: Komisyon, Vizâratu’l-Evkâf ve’ş-Şuûnu’l-İslâmiyye, 2. bs., Katar 1428/2007, c. IV, s. 493; Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebû Zeyd es-Se’âlibî, *Cevâhiru’l-hisân fi tefsîri’l-Kur’ân*, thk.: Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, 1. bs., Beyrût-Lübân 1418/1997, c. III, s. 251.

⁵⁶ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 629; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, c. XVII, s. 124; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, thk.: Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müesseseti’r-Risâle, 1. bs., Beyrût-Lübân 1427/2006, c. XI, s. 10-11; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. XII, s. 194-195, 197; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’ân Tefsiri*, Bayraklı Yay., 1. bs., İstanbul 2003, c. VIII, s. 563.

⁵⁷ Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, c. VII, s. 667; Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahvîr ve’t-tenvîr*, ed-Dâru’t-Tûnisîyye, Tûnus 1984, c. XI, s. 205.

⁵⁸ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 629; Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, c. VII, s. 668.

⁵⁹ Bagavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, c. IV, s. 138; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 629.

⁶⁰ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 629; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. XII, s. 197, 198.

⁶¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 629; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. XII, s. 196; Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, c. VII, s. 668; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, c. III, s. 25.

⁶² İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 629; Bagavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, c. IV, s. 138; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîd*, c. V, s. 169.

mektir ki bunu da İbn Uyeyne söylemektedir.⁶³ 9- *Fazl* (فَضْل) sözcüğünün “iman”, *rahmet* (رَحْمَةٌ)’in ise “cennet” olduğu da nakledilmektedir.⁶⁴

İbn Atiyye (546/1151) *fazl* (فَضْل) ve *rahmet* (رَحْمَةٌ) sözcüğüne ilişkin rivayetleri naklettikten sonra şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: Bana göre söz konusu kelimeleri tahsis edecek herhangi bir sebep yoktur. Ancak Hz. Nebî (s)’ye isnat edilen bir rivayet varsa başka. Dolayısıyla lafzın muktezasına bağlı kalmak gerekir ki buna göre *fazl* (فَضْل), Allah Teâlâ’nın dinine hidayet etmesi ve şeriatına ittibaya muvaffak kılmasıdır. *Rahmet* (رَحْمَةٌ) de Allah’ın affı ve İslâm’ı şeriat edinme ve O’na iman karşılığında ödül kıldığı cennetine yerleştirmesidir.⁶⁵

Mehmet Okuyan da söz konusu lafza ilişkin muhtelif anlamları kaydettikten sonra şöyle izah yapmaktadır: Bütün bu âyetlerde kullanılmakta olan *fazl* (فَضْل) kelimesinin anlam çerçevesi birbirine yakın manalardan oluşmakta ve birini diğerine tercih ettirebilecek çok önemli veya çok açık nedenler bulunmamaktadır. Dolayısıyla bir âyette geçen *fazl* (فَضْل) sözcüğüne bir müfessir mesela “nimet” anlamını vermişken aynı kelimeye bir diğer müfessir “peygamberlik” manasını verebilmiştir. Durum böyle olunca zaman zaman tercihte zorluk çektiğimiz bu tür örneklerdeki anlamlar hakkında kesin hükümler belirtmemeye özen göstermekteyiz.⁶⁶ Bu değerlendirmeler bir sözcüğe anlam verirken bağlamına dikkat etmenin önemine işaret etmektedir.

3.2. Nübüvvet

Fazl (فَضْل) *mastarı* Kur’ân’da yer aldığı bağlama göre “nübüvvet” anlamını da içermektedir. Buna şu âyeti örnek olarak verebiliriz:

⁶³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 629; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, c. V, s. 169.

⁶⁴ Bagavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, c. IV, s. 138; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, c. V, s. 169.

⁶⁵ İbn Atiyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, c. IV, s. 493; Se’âlibî, *Cevâhiru’l-hisân*, c. III, s. 252.

⁶⁶ Okuyan, *Kur’ân’da Vücûh ve Nezâir*, s. 336.

"Allah, *وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا*) "Allah, sana Kitab'ı ve hikmeti indirdi ve sana bilmediğin şeyleri öğretti. Allah'ın sana olan fazlı cidden büyüktür."⁶⁷ Bu bağlamda yer alan *fazl* (فَضْلٌ) sözcüğü "nü-büvvet, risâlet"⁶⁸ ve "iman"⁶⁹ anlamındadır ki bu iki anlam İbn Abbâs (68/687)'tan rivayet edilmektedir.⁷⁰ Mezkûr kelimeye "Allah'ın Hz. Peygamber (s)'e bahşettiği bütün lütuflar" anlamı da verilmektedir. Bunu da Ebû Süleyman söylemektedir.⁷¹

3.3. Cennetteki Rızık

Fazl (فَضْلٌ) *mastar*ının Kur'ân'daki bağlamına göre kazandığı bir anlamı da "cennetteki rızık" demektir. Şu âyetleri buna misal olarak sunabiliriz:

1. (يَسْتَنْبِشِرُونَ بِنِعْمَةِ مِّنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ) "(Şehitler) Allah'ın nimetine, fazlına ve Allah'ın mü'minlerin ecrini zayi etmeyeceğine sevinirler."⁷²

Müfessirler bu âyette şehitlerin sevinmelerine sebep olan *nimet* (نِعْمَةٌ) sözcüğünün "rahmet"⁷³, "cennet", "mağfiret"⁷⁴, "sevap"⁷⁵, *fazl* (فَضْلٌ)'in ise

⁶⁷ Nisâ 4/113.

⁶⁸ Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, c. I, s. 387; Nâsuriddîn Ebi'l-Hayr Abdillâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, haz.: Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. bs., Beyrût-Lübnân, ts., c. II, s. 96; Mukâtil b. Süleymân el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk.: Ahmed Ferîd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Lübnân-Beyrût 1424/2003, c. I, s. 256; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk.: Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. bs., Beyrût-Lübnân 1422/2002, c. III, s. 383; İsmâil Hakkî b. Mustafâ Bursevî, *Tefsîru rûhi'l-beyân*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, yy., ts., c. II, s. 225; Ebu's-Suûd Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-kitâbi'l-kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût ts., c. II, s. 231.

⁶⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, s. 324; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, c. III, s. 362.

⁷⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, s. 324.

⁷¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, s. 324; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, c. III, s. 362.

⁷² Âl-i imrân 3/171.

⁷³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. I, s. 203; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, s. 240.

⁷⁴ Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, c. I, s. 315; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. V, s. 417.

⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. IX, s. 98; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, c. II, s. 48; Muhammed b. Ahmed eş-Şirbînî, *Tefsîru's-sirâci'l-münîr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût ts., c. I, s. 214.

“rızk”⁷⁶, “cennetteki ikramlar”⁷⁷, “çok mükâfat”⁷⁸, “ilaveten yapılan ih-san”⁷⁹ gibi anlamlar içerdiğini belirtmektedirler.

2. (فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ فَسَبِّحُوهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍ) “Allah’a iman edip O’na sımsıkı sarılanlara gelince, Allah onları kendinden bir rahmet ve fazl (der-yası) içine daldıracak ve onları kendine doğru (giden) bir yola götürecektir.”⁸⁰

Allah’a iman edip O’na yani Kur’ân’a⁸¹ veya Allah’a⁸² sımsıkı sarı-lanların gireceği rahmet (رَحْمَةً) sözcüğüne müfessirler “cennet”⁸³ anlamını vermektedirler. İbn Abbâs (68/687) ve Mukâtil (150/767) bunlardandır. Ebû Süleyman’a göre rahmet (رَحْمَةً) ile rahmetin bizzat kendisi kastedil-mektedir ki bu durumda anlam “onlara merhamet edecek” şeklinde ol-maktadır. Mukâtil (150/767) fazl (فَضْلٌ) kelimesine “cennetteki rızık”⁸⁴ an-lamını verirken Ebû Süleyman söz konusu lafzın “ih-san”⁸⁵ manasında olduğunu belirtmektedir. Fazl (فَضْلٌ) sözcüğüne “cennet ve nimeti”⁸⁶, “se-vap”⁸⁷ gibi manalar verildiği de görülmektedir.

⁷⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. I, s. 203; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 240.

⁷⁷ Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, c. I, s. 315.

⁷⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. III, s. 264; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtîm er-Râzî, *Tefsîru İbn Ebî Hâtîm*, thk.: Es’ad Muhammed et-Tayyib, el-Mektebetu’l-Asriyye, Sayda ts., c. III, s. 815.

⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, c. IX, s. 98; Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, c. II, s. 48; Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, c. I, s. 311; Şîrbînî, *Tefsîru’s-sirâci’l-münîr*, c. I, s. 214.

⁸⁰ Nisâ 4/175.

⁸¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. VII, s. 712; İbn Atiyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, c. III, s. 76; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, c. V, s. 143; Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, c. I, s. 421.

⁸² İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 349; Se’âlibî, *Cevâhiru’l-hisân*, c. II, s. 332.

⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. I, s. 274; Muhammed Cemâluddîn el-Kâsımî, *Tefsîru’l-Kâsımî: Mehâsinu’t-te’vîl*, thk.: Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, 1. bs., yy., 1377/1957, c. V, s. 1776; Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, c. I, s. 421.

⁸⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. I, s. 274; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 349.

⁸⁵ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 349; Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, c. II, s. 112.

⁸⁶ İbn Atiyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, c. III, s. 76; Se’âlibî, *Cevâhiru’l-hisân*, c. II, s. 332.

⁸⁷ Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, c. I, s. 408.

3.4. Dünyadaki Rızık

Fazl (فَضْلٌ) sözcüğü Kur'ân'da yer aldı bağlama göre "dünyadaki rızık" manasını da ihtiva etmektedir. Aşağıdaki âyeti buna örnek olarak vermek mümkündür:

1. (فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ) “(Cuma) namazı kıldıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah’ın fazlından arayın.”⁸⁸

İnananların cuma namazını kıldıktan sonra yeryüzüne dağılıp Allah’ın fazlından aramalarını konu edinen bu âyette zikredilen (وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ) “Allah’ın fazlından arayın” ibaresindeki *fazl* (فَضْلٌ) ile ne kastedildiği konusunda farklı yorumlar vardır. Birinci yoruma göre buradaki *fazl* (فَضْلٌ) dan maksat alış-veriş yoluyla elde edilen rızıktır.⁸⁹ Bunu Mukâtil (150/767)⁹⁰ ve Dahhâk (105/723) söylemektedir.⁹¹ İkincisi cumartesi günü çalışmaktır ki bunu da Ca’fer b. Muhammed zikretmektedir.⁹² Üçüncüsü “Allah’ın fazlından arayın” âyetinden maksat Rasûlullâh (s)’ın âyete ilişkin olarak “Onlara herhangi bir dünyalık talebinde bulunmak emrolunmuş değildir. Emrolunan ancak hastaları ziyaret etmek, cenaze namazlarına katılmak, Allah için kardeş bildiği kimseleri ziyaret etmektir” şeklindeki sözüdür.⁹³ İbn Abbâs (68/687)’tan da buna benzer bir açıklama nakledilmektedir.⁹⁴ Dördüncüsü

⁸⁸ Cum’a 62/10.

⁸⁹ Ebu’l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî el-Basrî, *Tefsîru’l-Mâverdî: en-Nüket ve’l-uyûn*, thk.: es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût-Lübân ts., c. VI, s. 10; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. III, s. 361; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1437.

⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. III, s. 361; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, c. VI, s. 10.

⁹¹ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, c. VI, s. 10.

⁹² Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, c. VI, s. 10; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, c. XX, s. 476; İbn Atiyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, c. VIII, s. 304-305; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, c. IX, s. 317.

⁹³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. XXII, s. 644; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, c. VI, s. 10-11; Bagavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, c. VIII, s. 123; İbn Atiyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, c. VIII, s. 304; Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, c. V, s. 212; Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî el-Hâzin, *Lübâbu’t-te’vîl fi meâni’t-tenzîl*, Dâru’l-Fikr, Beyrût-Lübân yy., 1399/1979, c. VII, s. 94.

⁹⁴ Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, c. XIV, s. 482; Ebu’l-Fazl Şihâbu’d-Dîn es-Seyyid Mahmûd el-Âlûsî el-Bağdâdî, *Rûhu’l-me’ânî fi tefsîri’l-Kur’âni’l-azîm ve’s-sebi’l-mesânî*, Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, Beyrût-Lübân ts., c. XXVIII, s. 103.

ise “ilim talep etmek”tir. Bu yorum da el-Hasen (110/728) ve Sa’îd b. Müseyyeb (94/713)’den rivayet edilmektedir.⁹⁵ Beşincisi “nafile namaz”dır.⁹⁶ Altıncı bir yorumu göre de *fazl* (فَضْل) sözcüğünden maksat “salih evlat”tır.⁹⁷

3.5. Lütuf ve Nimet

F-z-l (ف-ض-ل) kökünden *fazl* (فَضْل) mastarı Kur’ân’da “lütuf ve nimet” anlamına da gelmektedir. Buna şu âyeti örnek verebiliriz:

وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدَّاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ (الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يُدْرِكُونَ الْغَيْبَ إِلَّا لَعَلِمُوا) “Kendilerine güven veya korku hususunda bir haber geldiğinde onu yayarlar. Hâlbuki o haberi Peygamber’e veya kendilerinden buyruk sahibi olanlara götürselerdi, onlardan sonuç çıkarmaya kâdir olanlar onu bilirdi. Allah’ın size fazlı ve rahmeti olmasaydı pek azınız bir yana şeytana uyardınız.”⁹⁸

186

OMÜİFD

Müfessirler bu bağlamda yer alan *fazl* (فَضْل) sözcüğünü “lütuf” (مِنْ)⁹⁹, “nimet”¹⁰⁰, “münafıkların sözünden koruma”¹⁰¹, “İslâm”¹⁰², “Rasûlullâh (s)”¹⁰³, “Kur’ân”¹⁰⁴, “ulü’l-emr” şeklinde anlamlandırırken *rahmet* (رَحْمَةٌ)

⁹⁵ Bagavî, *Me’âlimu’t-tenzil*, c. VIII, s. 123; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. VI, 119.

⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. VI, 119; Kurtubî, *el-Câmî’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, c. XX, s. 476; Ebu’s-Suûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, c. VIII, s. 250.

⁹⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, c. XXX, s. 9; *Fazl* (فَضْل) sözcüğünün “dünyadaki rızık” anlamında kullanımına başka örnekler için bk., Müzzemmil 73/20; Nisâ 4/73.

⁹⁸ Nisâ 4/83.

⁹⁹ Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, c. I, s. 371.

¹⁰⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. I, s. 245; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. VII, s. 261; Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, c. I, s. 371.

¹⁰¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. I, s. 245.

¹⁰² Bagavî, *Me’âlimu’t-tenzil*, c. II, s. 255; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 306; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, c. III, s. 320; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, c. III, s. 351.

¹⁰³ Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdîrahmân es-Süddî el-Kebîr, *Tefsîru’s-Süddî el-Kebîr*, nşr.: Muhammed Atâ Yûsuf, Dâru’l-Vefâ li’t-Tibâ’ati ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1. bs., yy., 1414/1993, s. 210; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 306; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, c. I, s. 511.

¹⁰⁴ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, c. I, s. 511; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 306.

kelimesine “vahiy”, “lütuf”, “nimet”, “tevfik, muvaffâkiyet”¹⁰⁵, “Kur’ân”¹⁰⁶, “Allah’ın hidayeti ve imanla doğru yola eriştirmesi”¹⁰⁷ gibi manalar vermektedirler. *Fazl* (فَضْلٌ) sözcüğü ile “Rasûlullâh (s)’ın gönderilmesi”, “Kur’ân’ın indirilmesi”¹⁰⁸, “tevfik, muvaffâkiyet”¹⁰⁹ anlamı da kastedilmektedir.

3.6. Cennet

Fazl (فَضْلٌ) mastarı Kur’ân’da yer aldığı bağlama göre “cennet” manasına da gelmektedir. (وَيَبْتَرُ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا) “İnananlara, Rablerinden büyük bir fazl olduğunu müjdele”¹¹⁰ âyetini buna örnek olarak verebiliriz. Bu âyette yer alan *fazl* (فَضْلٌ) kelimesini müfessirler “cennet”¹¹¹, “sevap”¹¹², “hediye, bağış” (عَطِيَّةً)¹¹³ şeklinde anlamlandırmışlardır. *Fazl* (فَضْلٌ) mastarının söz konusu âyette “cennet” anlamında olduğunu âyetin sebep-i nüzülü de desteklemektedir. Çünkü (لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ) “Böylece Allah senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlar. Sana olan nimetini tamamlar ve seni doğru yola iletir”¹¹⁴ âyeti nâzil olunca mü’minler “Bu seninle ilgili, bizim durumumuz ne olacak?” diye sorunca (وَيَبْتَرُ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا) “İnananlara, Rablerinden büyük bir lütuf olduğunu müjdele”¹¹⁵ âyeti inmiştir.¹¹⁶ Münafıklar bunu işitince onlar

¹⁰⁵ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 306; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, c. III, s. 320.

¹⁰⁶ Bagavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, c. II, s. 255; Süddî el-Kebîr, *Tefsîru’s-Süddî el-Kebîr*, s. 210.

¹⁰⁷ İbn Atiyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, c. II, s. 614.

¹⁰⁸ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c. II, 117; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, c. X, s. 208; Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, c. II, s. 87; Ebû Zehre, *Zehretu’t-tefâsîr*, c. IV, s. 1783.

¹⁰⁹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, c. II, 117; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, c. I, s. 511.

¹¹⁰ Ahzâb 33/47.

¹¹¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. III, s. 50; Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, c. XII, s. 77; Celâluddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tefsîru’l-Celâleyn*, Dâru’l-Hadîs, 1. bs., Kâhire ts., c. I, s. 557.

¹¹² Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, c. III, s. 36; İzzuddîn Abdulazîz b. Abdisselâm es-Sülemî ed-Dimeşki eş-Şâfiî, *Tefsîru’l-İzz b. Abdisselâm: Tefsîru’l-Kur’ân*, thk.: Abdullâh b. İbrâhîm el-Vehbî, Dâru İbn Hazm, 1. bs., Beyrût 1416/1996, c. I, s. 912.

¹¹³ İbn Âşûr, *et-Tahvîr ve’t-tenvîr*, c. IV, s. 423.

¹¹⁴ Fetih 48/2.

¹¹⁵ Ahzâb 33/47.

¹¹⁶ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 1131; Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, c. III, s. 55; Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, c. XII, s. 77.

da “Bizim durumumuz ne olacak?” diye sormuşlardır. Bunun üzerine (بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا) “Münafıklara, kendilerine elem verici bir azap olduğunu müjdele”¹¹⁷ âyeti inmiştir.¹¹⁸ Bu nüzul sebebinden de anlaşılacağı üzere Ahzâb sûresi 47. âyetteki *fazl* (فَضْلٌ) sözcüğü “cennet” anlamında olmalıdır. Çünkü münafıklara vaat edilen yer cehennemdir.¹¹⁹ Zemaşerî (538/1144)’ye göre bu âyette yer alan *fazl* (فَضْلٌ) Allah’ın inananlara vereceği sevaba ilaveten ihsan edeceği lütüftür. Ona göre *fazl* (فَضْلٌ) ile “sevap” (تَوَابٌ) kastedilmesi de mümkündür.¹²⁰ Bazılarına göre ise buradaki *fazl* (فَضْلٌ) ile mü’minlerin diğer milletlere karşı üstünlüğü kastedilmektedir.¹²¹

3.7. İnfak Edilen Malın Yerine Daha Fazlasını Vermek

Fazl (فَضْلٌ) sözcüğünün Kur’ân’daki bir diğer anlamı da “infak edilen malın yerine daha fazlasını vermek”tir. Mezkûr lafzın bu anlamda kullanımına (الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا) “Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder. Allah ise size katından bir mağfiret ve bir lütuf vaat eder”¹²² âyetini misal olarak sunabiliriz. Müfessirler bu âyette zikredilen “Allah ise size katından ... bir *fazl* vaat eder” ibaresini “Allah sizin infak ettiğiniz sadakalarınızın yerine daha fazlasını vereceğini, ihsanıyla rızkınızı genişleteceğini vaat etmektedir”¹²³ veya “O size sadakalarınız karşılığında ahirette sevap vaat etmektedir”¹²⁴ şeklinde açıklamaktadırlar.

¹¹⁷ Nisâ 4/138.

¹¹⁸ Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, c. III, s. 55.

¹¹⁹ Okuyan, *Kur’ân’da Vücûh ve Nezâir*, s. 335.

¹²⁰ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, c. V, 79; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, c. VII, s. 230.

¹²¹ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, c. IV, s. 232; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, c. VII, s. 230; Hâzin, *Lübâbu’t-te’vîl fî meâni’t-tenzîl*, c. V, s. 266; Bursevî, *Tefsîru rûhi’l-beyân*, c. VII, s. 153.

¹²² Bakara 2/268.

¹²³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. V, s. 5; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 499; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, c. II, s. 333; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. I, s. 145;

¹²⁴ Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, c. I, s. 220; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, c. I, 499; Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, c. I, s. 160; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, c. II, s. 333.

3.8. Üstün Kılmak

F-z-l (ف-ض-ل) kökünden ve *tef'îl* vezninden *fazzale-yufazzilu-tafzîl* (فَضَّلَ - وَ لَا تَتَمَنَّوْا) fiili Kur'ân'da "üstün kılmak" anlamına gelmektedir. (يُفَضِّلُ - تَفْضِيلٌ) *Allah'ın sizi, birbirinizden üstün kıldığı şeyleri tutku ile arzu etmeyiniz*¹²⁵, (مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ) *Allah rızık yönünden kiminizi kiminizden üstün kılmıştır*¹²⁶, (فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ) *Allah, mal ve canlarıyla savaşanları, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı*¹²⁷ ve (يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى) *Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimeti ve sizi bir zamanlar âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın*¹²⁸ gibi âyetlerde zikredilen *tef'îl* vezninden *fazzale-fazzaltu* (فَضَّلْتُ - فَضَّلَ) fiilleri "üstün kılmak" anlamında kullanılmaktadır. İbn Abbâs (68/687), Ebu'l-Âkiye (90/709), Mücâhid (103/721) ve İbn Zeyd son âyette İsrâiloğullarının kendi zamanlarındaki milletlere üstün kıldığını söylemektedir.¹²⁹ Bazıları şöyle izah yapmaktadır: Ehl-i kitaptan kim Hz. Muhammed (s)'e iman ederse o diğerlerine karşı üstündür ve onun için iki ecir vardır. Bir ecir kendi peygamberine iman ettiği için bir ecir de Hz. Muhammed (s)'e iman etmesi nedeniyle. Bir kısmı da (أَنِّي) *âyetinin "kudret helvası, bildircin eti vb. indirmek suretiyle sizi âlemlere üstün kıldım" anlamında olduğunu söylemektedir.*¹³⁰

3.9. Üstünlük Taslamak, Üstünlük İddia Etmek

Genel lügatlerde *tefa'ul* vezninden *tefazzale* (تَفَضَّلَ) fiilinin 'alâ (عَلَى) harf-i cerri ile "üstünlük iddia etmek, üstünlük taslamak" anlamında olduğunu belirtmiştik.¹³¹ Kur'ân'da ise bu veznin muzarî formunda sadece bir defa

¹²⁵ Nisâ 4/32.

¹²⁶ Nahl 16/71.

¹²⁷ Nisâ 4/95.

¹²⁸ Bakara 2/47.

¹²⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, s. 59; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. I, s. 629-630; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, c. I, s. 362-363; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, c. I, s. 346.

¹³⁰ Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, c. I, s. 116;

¹³¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. III, s. 327; Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, c. XII, s. 39-40; İbn Fâris, *Makâyisu'l-luga*, c. IV, s. 508; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. X, s. 280.

yetefazzale (يَتَفَضَّلُ) şeklinde kullanıldığı görülmektedir. (فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ (قَوْمِهِ مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُرِيدُ أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ) “Bunun üzerine kavminin inkârcı ileri gelenleri şöyle dediler: Bu, tıpkı sizin gibi bir beşer olmaktan başka bir şey değildir. Üzerinizde üstünlük kurmak istiyor.”¹³² Bu âyette zikredilen (يُرِيدُ أَنْ (يَعْلُوَكُمْ) ibaresi “(Nuh) (s) size fazilet bakımından üstün gelmek ve kendisine tâbi olunmasını istiyor”¹³³ ve “size üstün gelmek ve reisiniz olmak istiyor”¹³⁴ şeklinde izah edilmektedir.

F-z-l (ف-ض-ل) kökünden *fazl* (فَضْلٌ) mastarı ve çeşitli türevlerinin Kur’ân’da “İslâm”; “nübüvvet”; “kitap”; “hidayet”; “tevfik”; “mu-vaffâkiyet”; “risâlet”; “Kur’ân”; “ilim”; “iman”; “Allah’ın Hz. Peygamber (s)’e bahşettiği bütün lütuflar”; “cennetteki rızık”; “rızık”; “cennetteki ikramlar”; “çok mükâfat”; “ilaveten yapılan ihsan”; “ihsan”; “cennet ve nimeti”; “sevap”; “dünyadaki rızık”; “ilim”; “nafile namaz”; “salih evlat”; “lütuflar”; “nimet”; “münafıkların sözünden koruma”; “Rasûlullâh (s)”; “ulû’l-emr”; “Rasûlullâh (s)’ın gönderilmesi”; “Kur’ân’ın indirilmesi”; “cennet”; “hediye, bağış”; “infak edilen malın yerine daha fazlasını vermek”; “üstün kılmak, üstün saymak, üstünlüğüne hükmetmek” ve “üstünlük iddia etmek, üstünlük taslamak” gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.

Fazl (فَضْلٌ) mastarı ve türevlerinin genel lügatlerdeki muhtelif anlamlarıyla Kur’ân’da yer alan manalarını dikkatle incelediğimizde lügatlerde yer almayan bazı anlamların Kur’ân’da yer aldığı görülmektedir. Genel lügatlerde belirtilmeyen bu anlamlar âyetlerin siyak-sibakı, nüzul sebepleri, zaman ve mekân unsurları da dikkate alınarak daha kapsamlı bir yaklaşımdan hareket edilerek ortaya çıkmış anlamlardır. Bu, *fazl* (فَضْلٌ)’ın “fazlalık, ziyade, normalin üstündeki artış” diye tanımlanan lügatlerdeki asıl anlamından çıkarak Kur’ân’da anlam genişlemesine uğradığını ifade etmektedir. İşaret edilen unsurları göz önünde bulundurmadan

¹³² Mü’minûn 23/24.

¹³³ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, s. 973; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. XVII, s. 34.

¹³⁴ Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl*, c. II, s. 464-465; Beydâvî, *Envârü’t-tenzîl*, c. IV, s. 83; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. IV, s. 226.

Kur'ân'da geçen bir kelimeyi sadece lügat anlamlarından hareket ederek anlamlandırmak insanı yanıltabilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ı sağlıklı bir şekilde anlayabilmek için kelimelerin yer aldığı bağlam da dâhil olmak üzere âyeti çevreleyen tüm unsurların dikkate alınması gerekmektedir.

4. Kur'ân'da Fazl Kelimesiyle İlişkili Kelimeler

Fazl (فَضْلٌ) *mastarı* ve diğer müştaklarının anlam örgüsünü dikkate aldığımızda Kur'ân'da söz konusu kelimelerle anlam ilişkisi bulunan başka sözcüklerin de olduğu anlaşılmaktadır. Şimdi bu kelimelerle *fazl* (فَضْلٌ) *mastarı* ve çeşitli türevlerinin aralarındaki anlam ilişkilerine dikkat çekmek istiyoruz.

4.1. Fazl-Afv İlişkisi

el-Afvu (العَفْوُ) *mastarı* genel lügatlerde "bir cezayı hak edeni cezalandırmaktan vazgeçmek, affetmek, bağışlamak"¹³⁵ gibi anlamlarının yanı sıra, "artmak, çoğalmak"¹³⁶ anlamını da içermektedir. *el-Afvu* (العَفْوُ) *mastarı* ve çeşitli türevlerine toplam otuz beş defa¹³⁷ olmak üzere Kur'ân'da da rastlamaktayız. Müfessirler (وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ) "Yine sana neyi infak edeceklerini soruyorlar. De ki: "Artarı"¹³⁸ âyetinde zikredilen *el-afv* (العَفْوُ) sözcüğüne "malın fazlası, arta kalanı"¹³⁹ (فَضْلُ الْمَالِ), "fazla, artan"¹⁴⁰ (الْفَضْلُ), "ih-tiyaçtan arta kalan"¹⁴¹, "her türlü şeyin basit ve önemsiz olanı"¹⁴², "orta

¹³⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. III, s. 192; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. XXXIX, s. 67.

¹³⁶ Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, c. III, s. 223; İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luga*, c. II, s. 938.

¹³⁷ Abdu'l-Bâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 466.

¹³⁸ Bakara 2/219.

¹³⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, Âlimü'l-Kütüb, 3. bs., Beyrût 1403/1983, c. I, s. 141; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. II, s. 168.

¹⁴⁰ Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk.: Muhammed Ali es-Sâbûnî, Merkezu İhyâi't-Turâsî'l-İslâmî, 1. bs., Mekke 1409/1998, c. I, s. 175; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. III, s. 687.

¹⁴¹ Bagavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, c. I, s. 253; Neseî, *Medâriku't-tenzîl*, c. I, s. 183.

¹⁴² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. III, s. 688; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. II, s. 292; Bagavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, c. I, s. 253; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, c. II, s. 549.

derecede infak"¹⁴³, "malın en iyisi, en güzeli"¹⁴⁴, "maldan gönül hoşnutluğu ile verilen şey"¹⁴⁵, "farz olan zekât"¹⁴⁶, "kişinin kendisinin ve ailesinin nafakasından arta kalan malı"¹⁴⁷ gibi anlamlar verirken (خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ) بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ "Afvı al, iyiliği emret ve cahillere aldırış etme!"¹⁴⁸ âyetindeki *el-afv* (العفو) kelimesine "arta kalan, fazla" (الْفَضْلُ)¹⁴⁹, "sadaka"¹⁵⁰, "zekât"¹⁵¹ gibi manalar vermektedirler. Buna göre (خُذِ الْعَفْوَ) âyeti, "onların mallarından sana getirdiklerini ve istemeden sana geleni al"¹⁵², "fazlasını infak et!", "insanların huy ve amellerini fazla araştırmaksızın sen, af yolunu tut"¹⁵³, "onların huylarından sana yumuşak geleni al"¹⁵⁴ şeklinde anlaşılmaktadır. İbn Kesîr (774/1372)'in de ifade ettiği gibi bütün bu anlamların esasında bir "ziyade, fazlalık" (الْفَضْلُ) mevcuttur.¹⁵⁵ Bu âyetlerde yer alan *el-afv* (العفو) mastarının "malın fazlası, arta kalanı", "arta kalan, fazla" şeklindeki anlamları ile genel lügatlerde "fazlalık, ziyade" (زِيَادَةٌ)¹⁵⁶, "bir şeyden arta kalan"¹⁵⁷, "artmak, çoğalmak"¹⁵⁸ gibi anlamlar da verilen 192 *fazl* (فَضْلٌ) mastarı arasında bir anlamdaşlık ilişkisinden söz etmek müm-

¹⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, s. 129; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. III, s. 688.

¹⁴⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. II, s. 292; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. III, s. 689; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. II, s. 168.

¹⁴⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. III, s. 689; Se'âlibî, *Cevâhiru'l-hisân*, c. I, s. 444; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. I, s. 534; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. II, s. 168.

¹⁴⁶ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, c. II, s. 549; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. III, s. 689-690; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, s. 129; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. I, s. 534.

¹⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. III, s. 690; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, c. I, s. 203; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. II, s. 292; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, c. II, s. 548.

¹⁴⁸ A'râf 7/199.

¹⁴⁹ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk.: Muhammed Fuâd Sezgîn, Mektebetu'l-Hancî, Kâhire ts., c. I, s. 288; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, c. III, s. 116; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. II, s. 96; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. VI, s. 488.

¹⁵⁰ Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, c. I, s. 589; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, s. 536.

¹⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, s. 536; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. IV, s. 116.

¹⁵² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. VI, s. 488; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. X, s. 641.

¹⁵³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. X, s. 639-640; Bagavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, c. III, s. 316; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. VI, s. 488; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, c. VI, s. 709.

¹⁵⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. X, s. 639-640; Bagavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, c. III, s. 316; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. VI, s. 488; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, c. VI, s. 707-708.

¹⁵⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. II, s. 292.

¹⁵⁶ İbn Fâris, *Makâyisul-luğa*, c. IV, s. 508; İsfahânî, *el-Müfredât*, c. II, s. 493.

¹⁵⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. III, s. 326; Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, c. II, s. 27.

¹⁵⁸ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. XXX, s. 172.

kündür.

4.2. Fazl-Ziyâde İlişkisi

Z-y-d (ز - ی - د) kökünden bir *mastar* olan *ziyâde* (زِيَادَةٌ) kelimesi genel lügatlerde "artmak, çoğalmak, artırmak" (الْفَضْلُ - النَّمُو) ¹⁵⁹ anlamındadır. Bir kimse başka birisi için bir şeyi artırdığında bu durum (زِدْنُهُ) şeklinde ifade edilmektedir.¹⁶⁰ Bu *mastarın* fiil formu 2. baktan *zâde-yezîdu* (زَادَ - يَزِيدُ) şeklindedir ve *zeyd* (زَيْدٌ) formunda bir *mastar*ı daha vardır. Nitekim Şâir aşâğıdaki beytinde bu *mastar*ı kullanmaktadır:

وَأَنْتُمْ مَعْتَسِرٌ زَيْدٌ عَلَى مَائَةٍ فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ كَيْدًا فِكَيْدُونِي

"Siz bir topluluksunuz; yüzden fazla;

Bir plan üzerinde birleşin de bana tuzak kurun."¹⁶¹

Ziyâde (زِيَادَةٌ) *mastar*ı ve farklı müştakları Kur'ân'da toplam altmış iki kez¹⁶² yer almaktadır. Bu çerçevede şu âyetleri misal olarak verebiliriz:

1. (وَيَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ). "Ey kavimim! Rabbinizden mağfiret dileyin, sonra O'na tövbe edin ki size gökten bol bol yağmur göndersin, kuvvetinize kuvvet katıp artırsın."¹⁶³

Bu âyetin nüzul sebebine ilişkin olarak rivayet edildiğine göre Allah, Âd kavmine üç yıl süreyle yağmur yağdırmadı ve annelerin rahimlerini kısırlaştırdı, çocukları dünyaya gelmedi. Hûd (s) onlara, eğer iman ederseniz Allah tekrar yurdunuzu canlandırır, size mal ve evlat ihsan eder, dedi. İşte (وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ) "kuvvetinize kuvvet katıp artırsın" ile kastedilen

¹⁵⁹ İbn Fâris, *Makâyîsu'l-luga*, c. III, s. 40; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. VI, s. 123.

¹⁶⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, c. I, s. 286; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. VIII s. 155.

¹⁶¹ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luga*, c. II, s. 643; İbn Fâris, *Makâyîsu'l-luga*, c. III, s. 40.

¹⁶² Bk., Abdu'l-Bâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 334-335.

¹⁶³ Hûd 11/52.

budur.¹⁶⁴ Yani artırılıp çoğaltılacak olan kuvvet, mal ve evlatların sayılarının artmasıdır. Mücâhid (103/721)'e göre (وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ) âyeti “gücünüze güç katması” anlamındadır.¹⁶⁵ Dahhâk (105/723) bunu “bolluk ve veriminizi daha da arttırsın” diye açıklamaktadır.¹⁶⁶ Ali b. İsa (384/994) “izzetinize izzet, şeref katsın” anlamında olduğunu ifade etmektedir. İkrime (104/722) ise “çocuklarınızı daha da arttırsın” diye izah etmektedir.¹⁶⁷ Zeccâc (311/922) da “nimetlerle gücünüzü arttırır” anlamında olduğu görüşündedir.¹⁶⁸ Yine o, bunun “bedenen gücünüzü arttırır” manasında olabileceğini de ifade etmektedir.¹⁶⁹ Müfessirlerin bu izahlarından anlaşılabilirliği gibi buradaki ziyâde (زِيَادَةٌ) mastarının muzarî fiil formu “eklemek, ilave etmek, arttırmak, çoğaltmak” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

2. (لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْخُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ) “Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır.”¹⁷⁰

194

OMÜİFD

Bu âyette yer alan ziyâde (زِيَادَةٌ) sözcüğü “fazla” anlamında kullanılmakta fakat müfessirler ilgili kelimeyle bu bağlamda “Allah’ın cemâline nazar etme”¹⁷¹, *el-husnâ* (الْحُسْنَىٰ) ile de “cennet”¹⁷² kastedildiğini belirtmektedirler. Buna göre âyetin anlamı “Allah’ı birleyenlere cennet ve O’nun cemâline nazar etme ödülü vardır” şeklinde olmaktadır.¹⁷³ Mücâhid (103/721)'e göre *el-husnâ* (الْحُسْنَىٰ) “yapılan iyiliğe karşılık misliyle mükâfat

¹⁶⁴ Bagavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, c. IV, s. 182-183; Kurtubî, *el-Câmî’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, c. XI, s. 142; Taberî, *Câmî’u’l-beyân*, c. XII, s. 445; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, c. XVIII, s. 12.

¹⁶⁵ Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’âni’l-Kerîm*, c. III, s. 357; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 657; Kurtubî, *el-Câmî’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, c. XI, s. 142; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, c. VIII, s. 85.

¹⁶⁶ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 657; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, c. V, s. 233.

¹⁶⁷ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, c. VIII, s. 85; Kurtubî, *el-Câmî’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, c. XI, s. 142.

¹⁶⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, c. III, s. 57; Kurtubî, *el-Câmî’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, c. XI, s. 142.

¹⁶⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, c. III, s. 57; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, c. XVIII, s. 12.

¹⁷⁰ Yûnus 10/26.

¹⁷¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. II, s. 90; Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, c. I, s. 461; Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’âni’l-Kerîm*, c. III, s. 289; Taberî, *Câmî’u’l-beyân*, c. XII, s. 156-158.

¹⁷² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. II, s. 90; Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’âni’l-Kerîm*, c. III, s. 289; Taberî, *Câmî’u’l-beyân*, c. XII, s. 156-158.

¹⁷³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, c. II, s. 90; Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, c. II, s. 95.

verilmesi", *ziyâde* (زِيَادَةٌ) ise "Allah'ın mağfireti ve rızası"¹⁷⁴ demektir.

Z-y-d (ذ - ي - د) kökünden bir *mastar* olan *ziyâde* (زِيَادَةٌ) ve onun fiil formunun yukarıda örnek olarak sunulan âyetlerdeki "fazla", "eklemek, ilave etmek, artırmak, çoğaltmak" şeklindeki anlamları ile Bakara 219 ve Â'râf 199. âyetlerde yer alan *el-afvu* (العَفْوُ) *mastarının* "malın fazlası, arta kalanı", "arta kalan, fazla", "ihtiyaçtan arta kalan" şeklindeki manalarını karşılaştırdığımızda aralarında aynı doğrultuda bir anlam ilişkisi olduğu söylenebilir. *Ziyâde* (زِيَادَةٌ) ve fiil formunun kaydedilen anlamları ile genel lügatlerde "fazlalık, ziyade" (زِيَادَةٌ), "artmak, çoğalmak", "bir şeyden arta kalan" gibi anlamlar verilen *fazl* (فَضْلٌ) *mastarı* arasında da anlam birliğinin olduğu görülmektedir.

4.3. Fazl-Naks/Nuksân İlişkisi

N-k-s (ن - ك - ص) kökünden *naks* (نُقْصٌ) *mastarı* "bir kimsenin payında meydana gelen azalma, zarar ve eksiklik" anlamındadır.¹⁷⁵ Aynı kökten *nuksân* (نُقْصَانٌ) da *mastardır*. Bir şey azalıp eksildiği zaman bu durum sülasî 1. baktan *nakasa-yankusu-naks-nuksân* (نُقْصَانٌ - نُقْصٌ - يُنْقِصُ - نُقْصَ - نُقْصَانٌ) şeklinde ifade edilmektedir. Genel lügatlerde hem *naks* (نُقْصٌ) hem de *nuksân* (نُقْصَانٌ) sözcüğü *mastar* olarak kullanılmaktadır. *Nakasa* (نُقْصَ) fiili hem lazım hem de müteaddîdir. Bu fiil "azalmak, eksilmek" anlamına geldiği gibi müteaddî olarak "azaltmak, eksiltmek" manasına da gelmektedir. Mesela (نَقَصْتُهُ أَنَا) ifadesi müteaddîdir ve "onu ben azalttım, eksilttim" demektir.¹⁷⁶ *Muhtâru's-Sihâh*'ta belirtildiğine göre *naks* (نُقْصٌ) *mastarı* müteaddî, *nuksân* (نُقْصَانٌ) ise lâzımın *mastarıdır*.¹⁷⁷ Zebîdî (1205/1790) *naks* (نُقْصٌ) *mastarının* dindeki ve akıldaki zafiyeti, noksanlığı ifade ederken, *nuksân* (نُقْصَانٌ) *mastarının* ise bir şeyin tamam olduktan sonra azalıp gitmesini ifade ettiğini belirterek iki *mastar* arasındaki anlam farkına işaret etmek-

¹⁷⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XII, s. 164; Bagavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, c. IV, s. 130.

¹⁷⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. IV, s. 257; İsfahânî, *el-Müfredât*, c. II, s. 652.

¹⁷⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. IV, s. 257; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XIV, s. 262.

¹⁷⁷ Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 281.

tedir.¹⁷⁸

N-k-s (ن-ق-ص) kökünden müteaddî *naks* (نَقَصُ) *mastarı* ve muhtelif müştaklarının toplam on üç defa¹⁷⁹ Kur'ân'da da kullanıldığına rastlamaktayız. Yani *naks* (نَقَصُ) *mastarı* ve türevleri Kur'ân'da "azaltmak, eksiltmek" anlamında sadece müteaddî olarak yer almaktadır. Aşağıdaki âyetleri buna örnek olarak verebiliriz:

1. (وَلَنُلْوَكَم بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالتَّمْرَاتِ وَبَشِيرِ الصَّابِرِينَ).
 "Muhakkak sizi biraz korku, biraz açlık ve mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz eksiltmekle deneriz. Sabredenleri müjdele!"¹⁸⁰

Âyette imtihana konu olan "korku" (الْخَوْفُ) "düşman korkusu", "açlık" (الْجُوعُ) "kuraklık ve kıtlık dolayısıyla meydana gelecek açlık", "malların eksiltilmesi" (نَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ) "mallara afet, felaket, bela, salgın hastalık, musibet vb. isabet etmek suretiyle eksiltilmesi", "canların eksiltilmesi" (الْأَنْفُسِ) "savaşta öldürmek ve ölmekle canların eksiltilmesi", "ürünlerin eksiltilmesi" (التَّمْرَاتِ) "ürünlere bir afetin isabet ederek onları eksiltmesi"¹⁸¹ şeklinde izah edilmektedir.

Şâfiû (204/807)'den rivayet edildiğine göre buradaki "korku" (الْخَوْفُ) "Allah korkusu", "açlık" (الْجُوعُ) "ramazan ayındaki açlık", "malların eksiltilmesi" (نَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ) "zekât ve sadakaların verilmesi suretiyle malların eksiltilmesi", "canların eksiltilmesi" (الْأَنْفُسِ) "türlü hastalıklarla eksiltilmesi", "ürünlerin eksiltilmesi" (التَّمْرَاتِ) "kişinin çocuğu kalbinin meyvesi olduğundan dolayı çocukların ölümüyle eksiltilmesi"¹⁸² demektir. Bu âyetteki *naks* (نَقَصُ) *mastarı* Kur'ân'da ilk zikredildiği yerdir ve müteaddî olarak "azaltmak, eksiltmek" anlamında kullanılmaktadır.

¹⁷⁸ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. XVIII, s. 188.

¹⁷⁹ Abdü'l-Bâkî, *el-Mu'cemu'l-müfrehes*, s. 717.

¹⁸⁰ Bakara 2/155.

¹⁸¹ Bağavî, *Me'âlimu't-tenzil*, c. I, s. 169; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. II, s. 463; Se'âlibî, *Cevâhiru'l-hisân*, c. I, s. 339; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. I, s. 387.

¹⁸² Bağavî, *Me'âlimu't-tenzil*, c. I, s. 169; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. II, s. 463; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. II, s. 129; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 348.

2. *قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْأَرْضُ مِنْهُمْ وَعِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِيظٌ*) “Biz, toprağın onlardan neleri eksilttiğini kesinlikle bilmekteyiz. Yanımızda o bilgileri koruyan bir kitap vardır.”¹⁸³

İbn Abbâs (68/687) bu âyeti şöyle açıklamaktadır: Yani biz toprağın onların etlerinden, derilerinden, kemiklerinden ve kıllarından neleri yediğini biliyoruz. Mücâhid (103/721), Katâde (117/735), Dahhâk (105/723) da âyeti bu şekilde izah etmektedir.¹⁸⁴ Müfessirlerin bu açıklamaları *naks* (نَقَصَ) *mastarının tankusu* (تَنْقُصُ) şeklinde muzarî fiil formunun “azaltmak, eksiltmek” anlamında kullanıldığını göstermektedir.¹⁸⁵

Naks (نَقَصَ) *mastarı* ve fiil formunun misal olarak verilen bu âyetlerdeki “azaltmak, eksiltmek” şeklindeki anlamı ile Bakara 219 ve Â'râf 199. âyetlerde yer alan *el-afvu* (العَفْوُ) *mastarının* “malın fazlası, arta kalanı”, “arta kalan, fazla”, “ihtiyaçtan arta kalan” şeklindeki manalarını karşılaştırdığımızda aralarında karşıt anlamlılık ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Naks (نَقَصَ) *mastarı* ve fiil formunun belirtilen manası ile Yûnus 26 ve Hûd 52. âyetlerde geçen *ziyâde* (زِيَادَةٌ) ve onun fiil formunun “fazla”, “eklemek, ilave etmek, artırmak, çoğaltmak” şeklindeki anlamları arasında da zıt anlamlılık ilişkisi olduğu dikkat çekmektedir. *Naks* (نَقَصَ) *mastarı* ve fiil formunun zikredilen anlamıyla genel lügatlerde “fazlalık, ziyade”, “artmak, çoğalmak”, “bir şeyden arta kalan” gibi anlamlar verilen *fazl* (فَضْلٌ) *mastarı* arasında bir zıt anlamlılık ilişkisinden söz etmek mümkündür.

¹⁸³ Kâf 50/4.

¹⁸⁴ İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. XIII, s. 182; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân* c. XXI, s. 404-405; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. VIII, s. 33; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, c. XIII, s. 614.

¹⁸⁵ *Naks* (نَقَصَ) *mastarı* ve muhtelif türevlerinin “azaltmak, eksiltmek” anlamında kullanımına başka örnekler için bk., A'râf 7/130; Tevbe 9/4; Hûd 11/84, 109; Ra'd 13/41; Enbiyâ 21/44; Fâtır 35/11; Müzzemmil 73/3.

Sonuç

Fazl (فَضْلٌ) *mastarı* da dâhil olmak üzere f-z-l (ف-ض-ل) kökü ve müştakları ilk dönem Arapça lügatlerde yer aldıkları bağlamlara göre “fazlalık, ziyade, normalin üstündeki artış”; “ihsanda bulunmanın sebepsiz yere devam etmesi”; “artmak, çoğalmak”; “faziletli, şerefli, üstün olmak”; “galip gelmek, birisine geçmek”; “fazilet sahibi, erdemli, üstün”; “çok”; “çok faziletli, hayrı, cömertliği, iyiliği çok”; “ihsanda bulunmak, iyilik yapmak”; “ihsanda bulunan”; “terk etmek, bırakmak”; “birisini bir şeyde geçmek, aşmak”; “üstünlük iddia etmek, üstünlük taslamak”; “birisi ile fazilet, üstünlük yarışına girmek”; “üstün tutmak”; “bir şeyden arta kalan”; “fazilette, üstünlükte yüksek derece”; “hayrı çok, çok cömert” ve “en üstün, en faziletli” gibi muhtelif anlamlarda kullanılmaktadır.

Kur’ân sözlüklerinde ise *fazl* (فَضْلٌ) *mastarının* “İslâm”; “nübüvvet”; “cennette rızık”; “dünyada rızık”; “verilen sadakanın yerini tutacak şey”; “minnet, lütuf”; “cennet”; “ticaret”; zenginlik”; “Kur’ân”; “bağış” ve “de-receler” gibi anlamlar ihtiva ettiği görülmektedir.

F-z-l (ف-ض-ل) kökünden *fazl* (فَضْلٌ) *mastarı* ve çeşitli türevlerinin Kur’ân’da “İslâm”; “nübüvvet”; “kitap”; “hidayet”; “tevfik”; “mu-vaffâkiyet”; “risâlet”; “Kur’ân”; “ilim”; “iman”; “Allah’ın Hz. Peygamber (s)’e bahşettiği bütün lütuflar”; “cennetteki rızık”; “rızık”; “cennetteki ikramlar”; “çok mükâfat”; “ilaveten yapılan ihsan”; “ihsan”; “cennet ve nimeti”; “sevap”; “dünyadaki rızık”; “ilim”; “nafile namaz”; “salih evlat”; “lütuf”; “nimet”; “münafıkların sözünden koruma”; “Rasûlullâh (s)”; “ulü’l-emr”; “Rasûlullâh (s)’ın gönderilmesi”; “Kur’ân’ın indirilmesi”; “cennet”; “hediye, bağış”; “infak edilen malın yerine daha fazlasını vermek”; “üstün kılmak, üstün saymak, üstünlüğüne hükmetmek” ve “üstünlük iddia etmek, üstünlük taslamak” gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.

Fazl (فَضْلٌ) *mastarı* ve diğer müştaklarının anlam örgüsünü dikkate aldığımızda Kur’ân’da söz konusu kelimelerle anlam ilişkisi bulunan

başka sözcüklerin de olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Bakara 219 ve Â'râf 199. âyetlerde yer alan *el-afvu* (العَفْوُ) *mastarının* "malın fazlası, arta kalan", "arta kalan, fazla", "ihtiyaçtan arta kalan" şeklindeki anlamları ile genel lügatlerde "fazlalık, ziyade" (زِيَادَةٌ), "artmak, çoğalmak", "bir şeyden arta kalan" gibi anlamlar verilen *fazl* (فَضْلٌ) *mastarı* arasında bir anlamdaşlık ilişkisinden söz etmek mümkündür.

el-Afvu (العَفْوُ) *mastarının* belirtilen anlamları ile Yûnus 26 ve Hûd 52. âyetlerde geçen *ziyâde* (زِيَادَةٌ) ve onun fiil formunun "fazla", "eklemek, ilave etmek, artırmak, çoğaltmak" şeklindeki anlamları arasında da yakın anlamlılık ilişkisi olduğu dikkat çekmektedir. Aynı şekilde *ziyâde* (زِيَادَةٌ) ve onun fiil şeklinin işaret edilen anlamlarıyla *fazl* (فَضْلٌ) *mastarının* kaydedilen manaları arasında da aynı doğrultuda anlam ilişkisi olduğu söylenebilir.

Naks (نَقَصٌ) *mastarı* ve fiil formunun misal olarak takdim edilen Bakara 155 ve Kâf 4. âyetlerde zikredilen "azaltmak, eksiltmek" şeklindeki anlamı ile *el-afvu* (العَفْوُ), *ziyâde* (زِيَادَةٌ) ve *fazl* (فَضْلٌ) *mastarı* ve muhtelif türevlerinin mezkûr manalarını karşılaştırdığımızda ise aralarında zıt yönlü bir anlam ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Fazl (فَضْلٌ) *mastarı* ve türevlerinin genel lügatlerdeki muhtelif anlamlarıyla Kur'ân'da yer alan manalarını dikkatle incelediğimizde lügatlerde yer almayan bazı anlamların Kur'ân'da yer aldığı görülmektedir. Genel lügatlerde belirtilmeyen bu anlamlar âyetlerin siyak-sibakı, nüzul sebepleri, zaman ve mekân unsurları da dikkate alınarak daha kapsamlı bir yaklaşımdan hareket edilerek ortaya çıkmış anlamlardır. Bu, *fazl* (فَضْلٌ)'ın "fazlalık, ziyade, normalin üstündeki artış" diye tanımlanan lügatlerdeki asıl anlamından çıkarak Kur'ân'da anlam genişlemesine uğradığını ifade etmektedir. İşaret edilen unsurları göz önünde bulundurmadan Kur'ân'da geçen bir kelimeyi sadece lügat anlamlarından hareket ederek anlamlandırmak insanı yanıltabilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ı sağlıklı bir şekilde anlayabilmek için kelimelerin yer aldığı bağlam da dâhil olmak üzere âyeti çevreleyen tüm unsurların dikkate alınması gerekmektedir.

dir.

Kaynakça

- Abdu'l-Bâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yay., İstanbul 1411/1990.
- Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbu'd-Dîn es-Seyyid Mahmûd el-Bağdâdî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-sebi'l-mesânî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût-Lübân ts.
- Bagavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd, *Me'âlimu't-tenzîl*, thk.: Muhammed Abdullâh en-Nemir vd., Dâru Tayyibe, 1. bs., Riyâd 1409.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri*, Bayraklı Yay., 1. bs., İstanbul 2003.
- Beydâvî, Nâsuriddîn Ebi'l-Hayr Abdillâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî eş-Şâfî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, haz.: Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1.bs., Beyrût-Lübân ts.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Mûsâ Ebû Bekir, *es-Sünenü's-suğrâ*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1422/2001.
- _____, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk.: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mektebetü Dâru'l-Bâz, Mekke 1414/1994.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, Çağrı yay., 2. bs., İstanbul 1412/1992.
- Bursevî, İsmâil Hakkî b. Mustafâ, *Tefsîru rûhi'l-beyân*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, yy., ts.
- Celâluddîn el-Mahallî, Muhammed b. Ahmed, Celâluddîn es-Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Tefsîru'l-Celâleyn*, Dâru'l-Hadîs, 1. bs., Kâhire ts.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk.: Ahmed Abdu'l-Gâfûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 3. bs., Beyrut 1404/1984.
- Dâmeğânî, Hüseyin b. Muhammed, *Kâmûsu'l-Kur'ân: Islâhu'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk.: Abdulazîz Seyyidu'l-Ehl, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. bs., Beyrût 1983.
- _____, *el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi kitâbillâhi'l-azîz*, thk.: Arabî Abdu'l-Hamîd Alî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût-Lübân ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Çağrı Yay., 2. bs., İstanbul 1992.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîd*, thk.: Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Mu'avvaz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1.bs., Beyrût-Lübân 1413/1993.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk.: Muhammed Fuâd Sezgin, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire ts.
- Ebû Zehre, Muhammed, *Zehretu't-tefâsîr*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire ts.

- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-Îmâdî, *Îrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyê'l-kitâbi'l-kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrût ts.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-luga*, thk.: Ahmed Abdul'alîm el-Berdûnî, ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, Âlimü'l-Kütüb, 3. bs., Beyrût 1403/1983.
- Fîrûzâbâdî, Mecdü'd-Dîn Muhammed b. Ya'kûb eş-Şîrâzî, *el-Kâmûsu'l-muhîd*, el-Heyetü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kütüb, yy., 1398/1978.
- Halil b. Ahmed, el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, thk.: Abdu'l-Hamîd Hindâvî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnân 1424/2003.
- Hârûn b. Mûsâ el-Kârî, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk.: Hâtîm Sâlih ez-Zâmin, Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İ'lâm Dâiretu'l-Âsâr ve't-Türâs, Bağdat 1409/1988.
- Hâzin, Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî, *Lübâbu't-te'vîl fi meâni't-tenzîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrût-Lübnân yy., 1399/1979.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *et-Tahvîr ve't-tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnisîyye, Tûnus 1984.
- İbn Atiyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdilhakk, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk.: Komisyon, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûnu'l-İslâmiyye, 2. bs., Katar 1428/2007.
- İbn Cüreyc, Ebu'l-Velîd Abdülmelik b. Abdilazîz, *Tefsîru İbn Cüreyc*, nşr.: Alî Hasan Abdülganî, Mektebetu't-Turâsî'l-İslâmî, 1. bs., Kâhire 1413/1992.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen el-Ezdî, *Cemheretu'l-luga*, Remzî Münîr Ba'lebekî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût-Lübnân 1987.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzî, *Tefsîru İbn Ebî Hâtîm*, thk.: Es'ad Muhammed et-Tayyib, el-Mektebetu'l-Asriyye, Sayda ts.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ, *Makâyîsu'l-luga*, thk.: Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Fikr, yy., ts.
- İbn Kesîr, İmâddu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk.: Mustafâ es-Seyyid Muhammed vd., Mektebetu'l-Evlâd eş-Şeyh li't-Türâs, 1. bs., Kâhire 1421/2000.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *es-Sünen*, Çağrı yay., İstanbul 1992.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânü'l-Arab*, thk.: thk.: Emîn Muhammed Abdulvehhâb ve Muhammed es-Sâdık el-'Ubeydî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 3. bs., Beyrût-Lübnân 1419/1999.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân, *Nüzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fi ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk.: Muhammed Abdulkerîm Kâzîm er-Râdî, Müessesetu'r-Risâle, 3. bs., Beyrût 1407/1987.
- _____, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Dâru İbn Hazm, 1. bs., Beyrût-Lübnân 1423/2002.

- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğıb, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, Mektebetü Nazâr Mustafâ el-Bâz, yy., ts.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev.: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Nşr., İstanbul ts.
- İzz b. Abdisselâm, İzzuddîn Abdulazîz b. Abdisselâm es-Sülemî ed-Dimeşkî eş-Şâfiû, *Tefsîru'l-İzz b. Abdisselâm: Tefsîru'l-Kur'ân*, thk.: Abdullâh b. İbrâhîm el-Vehbî, Dâru İbn Hazm, 1. bs., Beyrût 1416/1996.
- Karâvî, Süleymân b. Sâlih, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetü'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. bs., Riyâd 1410/1990.
- Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, *Tefsîru'l-Kâsımî: Mehâsinu't-te'vîl*, thk.: Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. bs., yy., 1377/1957.
- Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Umde fi garîbi'l-Kur'ân*, şrh.: Yûsuf Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Müessesetü'r-Risâle, 1. bs., Beyrût 1401/1981.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmû' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk.: Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, 1. bs., Beyrut-Lübnân 1427/2006.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *Tefsîru'l-Mâverdi: en-Nüket ve'l-uyûn*, thk.: es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût-Lübnân ts.
- Mukâtil b. Süleymân el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk.: Ahmed Ferîd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Lübnân-Beyrût 1424/2003.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüri, *el-Câmiu's-sahîh*, Kâhire 1407/1987.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer, *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk.: Muhammed Ali es-Sâbûnî, Merkezu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1. bs., Mekke 1409/1998.
- Neseî, Ebu'l-Berakât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk.: Yusuf Ali Bedevî, Dâru'l-Kelimu't-Tayyib, 1. bs., Beyrût 1419/1998.
- Neysâbüri, Ebû Abdurrahmân İsmâil b. Ahmed ed-Darîr el-Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'âni'l-azîm*, thk.: Fâtıma Yûsuf el-Hıyamî, Dâru's-Sakâ li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. bs., Dimeşk 1996.
- Okuyan, Mehmet, *Kur'ân'da Vücûh ve Nezâir: Çok Anlamlı Kavramlar, Kelimeler ve Edatlar*, Etüt Yay., Samsun 2001.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahru'd-Dîn, *Tefsîru'l-Fahru'r-Râzî: et-Tefsîru'l-kebîr, mefâtihu'l-gayb*, Dâru'l-Fikr, 1. bs., Lübnan-Beyrût 1401/1981.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir, *Muhtâru's-sihâh*, Mektebetü Lübnân, Beyrût 1986.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk.: Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. bs., Beyrût-Lübnân 1422/2002.

- Se'âlibî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebû Zeyd, *Cevâhiru'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk.: Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1.bs., Beyrût-Lübnân 1418/1997.
- Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Tefsîru's-Semerkandî: Bahru'l-ulûm*, thk.: Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrût-Lübnân 1413/1993.
- Suyûtî, Celâluddîn, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk.: Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1. bs., Kâhire 1424/2003.
- _____, *el-Itkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk.: Şuayb el-Arnaûd, Müessesetü'r-Risâle, 1. bs., Beyrût-Lübnân 1429/2007.
- Süddî, Ebû Muhammed İsmâil b. Abdurrahmân el-Kebîr, *Tefsîru's-Süddî el-Kebîr*, nşr.: Muhammed Atâ Yûsuf, Dâru'l-Vefâ li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. bs., yy., 1414/1993.
- Şirbinî, Muhammed b. Ahmed, *Tefsîru's-sirâci'l-münîr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevde, *es-Sünen*, İstanbul 1412/1992.
- Tuncî, Muhammed, *el-Mu'cemu'l-mufassal fi tefsîri garîbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., yy., 1424/2003.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ el-Huseynî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk.: Abdul'âlîm et-Tahâvî, Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1400/1980.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Sirrî, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, thk.: Abdulcelîl Abduh Şilbî, Âlimu'l-Kütüb, 1. bs., Beyrût 1408/1998.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Ahmed, *Esâsu'l-belâğa*, thk.: Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut-Lübnân 1419/1998.
- _____, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, thk.: Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz, Mektebetu'l-Abîkân, 1. bs., Riyâd 1418/1998.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru't-Turâs, Kâhire ts.

